

STUDII ȘI ARTICOLE

Istoria României și istorie universală

PREMISELE APARIȚIEI STATELOR FEUDALE ROMÂNEȘTI

FLORIN CONSTANTINIU

Studiul apariției statelor feudale românești — obiect al unei întinse literaturi în cuprinsul căreia scrierile lui D. Onciul despre originile Țării Românești și ale Moldovei au devenit clasice — a beneficiat în ultimele trei decenii de o remarcabilă reînnoire de informație și interpretare. Mai întâi o anchetă sistematică de depistare exhaustivă a surselor scrise a lărgit informația — aceste știri urmînd a fi publicate în marea colecție de izvoare narrative *Fontes historiae daco-romane* — și a permis reexaminarea datelor mai vechi — a fost astfel definitiv înlăturat acel personaj, Bezermban, amintit în 1241, beneficiar al unui drept de cetate în istoria noastră, cu care, cum se va vedea, nu avea nici o legătură — dîndu-se astfel acestei probleme o solidă bază de informație scrisă. În același timp, săpăturile arheologice au dat la iveală vestigiile culturii materiale ale populației românești în perioada genezei statelor feudale și au permis cercetarea conjugată — prin text și obiect — a realităților din spațiul carpato-dunărean în secolele X—XIV.

Marea înnoire a venit însă, mai ales, din așezarea concepției materialist-istorice la temelia investigației, ceea ce a făcut ca demersul însuși al cercetării să capete o adecvată orientare, eliminîndu-se, spre pildă, teoria „descălecaturii“, care, fără exagerare, făcuse ravagii în istoriografia noastră.

Aspectul teoretic al problemei. Componentă principală a suprastructurii, statul este instrumentul politic prin care clasa dominantă din punct de vedere economic în societate își asigură bazele prosperității și ale puterii sale. Statul feudal este, așadar, organizația politică prin care clasa stăpînilor feudali își asigură condițiile de percepere ale rentei — baza sa materială — și privilegiile sociale și politice care îi dau puterea în stat.

Apariția statului feudal este precedată de un proces complex, de lungă durată, de formare a unei clase de stăpîni de domenii care își trag veniturile din obligațiile în muncă, natură și bani ale țăranilor dependenți — personal sau economic — care locuiesc pe aceste domenii. Produs al diferențierilor economice și sociale din cadrul obștiilor teritoriale, această aristocrație locală a intrat în legături cu popoarele migratorii, cărora le-a servit drept intermediari în raporturile cu autohtonii, și-a consolidat ca reprezentantă a acestor dominatori de stepă, autoritatea și a asimilat elemente ale aristocrației invadatorilor (ceea ce explică onomastica de origine cumană — inclusiv numele de Basarabă — în rîndurile clasei stăpînitoare băștinașe).

A studia premisele formării statelor feudale românești înseamnă, deci, a urmări progresul economic înregistrat în spațiul carpato-dunărean în secolele X—XIV, a identifica în izvoarele scrise și arheologice existența aceluși clivaj social care va duce la formarea celor două clase antagonice ale societății feudale : boieri și țărani, în sfârșit, a reconstitui procesul de creare a armăturii politice și administrative de la formațiunile prestatale din secolul al X-lea pînă la apariția statelor feudale.

Premisele economice. Maturizarea procesului de feudalizare implică acumularea în mâinile aristocrației locale a unor însemnate bunuri materiale a căror existență postulează o creștere economică atît în sfera forțelor de producție cît și a schimbului. Deși sursele scrise nu oferă decît informații sporadice sau indirecte despre nivelul de dezvoltare economică, coroborarea lor cu materialele arheologice confirmă, în ciuda aspectului fragmentar și a discontinuității temporale și geografice, progresul economic de-a lungul acestor prime patru secole ale celui de al doilea mileniu, pe întreg teritoriul românesc, în ciuda devastărilor care însoțeau năvălirile repetate ale călăreților stepei în diversele lor ipostaze : pecenegi, uzi, cumani sau mongoli.

Informațiile Notarului anonim despre primele ciocniri ale ungarilor cu căpeteniile locale din Transilvania și Banat ca și săpăturile de la Dăbîca, Morești, Salca etc. dovedesc practicarea de către populația autohtonă a agriculturii, creșterii vitelor, meșteșugurilor și mineritului, ocupații a căror terminologie romană sau traco-getă le dezvăluie vechimea și obîrșia. Tezaurile lui Menumorut sau Gyla, „bunătatea“ țării lui Gelu românul, bogăția voievodatului transilvănean a aceluiași Gyla sînt tot atîtea indicii ale dezvoltării economice cunoscute de Transilvania și Banat în secolele X—XI, cînd se produce șocul invaziei ungare.¹

În aceeași perioadă, la celălalt capăt al teritoriului locuit de români, semnele creșterii producției și schimbului sînt mult mai evidente datorită unei informații mai abundente. Săpăturile de la Garvăn-Dinogenția (sec. X—XII) au dat la iveală o așezare de agricultori, crescători de vite, pescari și meșteșugari, aflată în pragul urbanizării, care întreținea strînse legături economice cu Imperiul bizantin, Rusia Kieviană și statul bulgar de pe Volga.² Intensa activitate de schimb de la gurile Dunării este semnalată și de *Povestea vremurilor trecute* (Cronica lui Nestor) care înregistrează un negoț intens cu aur, țesături, vin și fructe din Bizanț, argint și cai din Boemia, blănuri, ceară, miere și robi din Rusia.³ Potrivit aceleiași scrieri, cneazul Sviatoslav ar fi întîlnit aici nu mai puțin de 80 de așezări, al căror nume de „goroduri“ ar putea fi indiciul existenței unor întărituri ; chiar dacă cifra poate fi exagerată, ea este revelatoare pentru densitatea demografică ridicată a teritoriului dobrogean, situație confirmată și după intrarea lui sub stăpînirea bizantină, prin existența acelor orașe paristriene, a căror pondere economică și politică a fost relevată de criza provocată de măsurile împăratului Mihai VII Parapinakes (1071—1078), cînd ele s-au răscolat și au intrat în legături cu pecenegii.⁴

¹ Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, 1971, p. 32—33, 74—78.

² I. Barnea, *Byzance, Kiev et l'Orient sur le Bas-Danube du X-e au XII-e siècle*, în „Nouvelles études d'histoire“, I, București, 1955, p. 169 și urm.

³ I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, vol. III, București, 1968, p. 13—14.

⁴ *Ibidem*, p. 135 și urm.

Pentru teritoriul dintre Carpați și Dunăre, diploma Ioaniților din 1247 dezvăluie o economie prosperă — întemeiată pe cultura pământului, care presupune, firește, și creșterea sedentară a vitelor.⁵ Documentul stăruie, în același timp, asupra pescăriilor naturale și heleșteelor ca important izvor de venituri.⁶

La est de Carpați, dezvoltarea economiei locale a fost favorizată de existența variantei românești a marelui drum comercial care lega prin Liov, Marea Neagră cu Marea Baltică și la al cărui capăt sudic își desfășurau activitatea, din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, negustorii genovezi prezenți la Vicina, Lycostomo, Cetatea Albă (Moncastro). De-a lungul acestei importante artere de comerț s-au născut orașe și târguri ca Baia, semnalată în 1334—1335, drept „civitas Moldaviae“ și Siretul, menționat în 1340.⁷

Premisele sociale. Erodarea structurilor egalitare ale obștii este un proces mai vechi decât secolul al X-lea; la începutul celui de al doilea mileniu el era într-un stadiu avansat, pentru ca izvoarele, în număr mai mare acum, să-l surprindă, fie și incomplet sau confuz.

Diferențierea economică și socială din cadrul obștii țărănești a avut drept rezultat apariția unei aristocrații, a unor căpetenii locale, a căror forță a fost consolidată de calitatea lor de reprezentanți ai băștinașilor pe lângă migratori și de agenți ai migratorilor pe lângă băștinași. Această dublă ipostază le-a permis să uzurpe progresiv un șir de atribuții ale adunărilor obștii și să treacă în folosul lor anumite prestații care erau datorate înainte comunității, întărindu-și, astfel, preponderența lor economică și politică. Rosturile lor militare — de conducători ai cetei înarmate ridicate din rîndurile obștii — le-au mărit autoritatea. Acești cnezi sau juzi ajung, astfel, voievozii unor mici formațiuni de felul celor descrise de Notarul anonim.

Realitățile politice semnalate, de izvorul amintit, în Transilvania și Banat dau la iveală faza înaintată a procesului de constituire a clasei de stăpîni feudali, ale căror poziții economice și sociale se consolidează în detrimentul masei țărănești. Menumorut, Glad, Gelu, iar mai târziu Ahtum și Gyla sînt exponenții acestei pături de familii înstărite, ai căror copii frecventau școli ca cea de la Morisena-Cenad, semnalată în prima jumătate a secolului al XI-lea de *Legenda Sf. Gerard*.

Săpăturile de la Dăbîca, Morești, Noșlac și Moldovenești pun și ele în lumină procesul de stratificare socială, reflectat prin existența semibordeielor alături de locuințe de suprafață cu încăperi spațioase. Materialele ceramice confirmă și ele deosebirile de stare materială, căci alături de olăria locală, de factură rudimentară se întîlnește și ceramică de import bizantină.⁸

La sud de Carpați, diploma Ioaniților din 1247 înregistrează aceleași împrejurări. Existau aici niște „mai mari ai pământului“ (majores terrae) care dispuneau de o anumită forță militară și a căror putere economică și autoritate

⁵ *Documenta Romaniae Historica*, seria B, vol. I, București, 1966, p. 4—5, 8—9.

⁶ C. C. Giurescu, *Istoria pescuitului și a pisciculturii în România*, București, 1964, p. 60—61.

⁷ P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 272—278.

⁸ Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 36—39.

politică nu puteau veni decât din exploatarea masei de țărani (rustici), îndatorată la dări și prestații.⁹

În sudul Moldovei, un document papal din 1332 denunța actul de forță al „puternicilor acelor părți“ care își însușiseră stăpînirile și bunurile episcopiei catolice de Milcovia.¹⁰

Pe întreg spațiul carpato-dunărean, se constată, așadar, existența unei pături, devenită apoi clasă de stăpîni feudali, care își manifestă, prin variate chipuri, tăria. Desprinsă din mijlocul obștii și sporită prin asimilarea unor elemente turanice — mai ales cumane —, această aristocrație avea nevoie de un instrument capabil să-i asigure dominația și să-i păstreze pozițiile dobîndite prin violarea egalității de obște. Despărțită de membrii de rînd prin privilegiile pe care le cîștigase sau și le arogase, ea simțea necesitatea unei forțe care să-i împiedice pe foștii tovarăși de obște, pe cale de a-i deveni supuși, să restabilească vechile rînduiri. În același timp, ea voia să se apere în fața adversarilor externi sau să dispună de mijloace care să-i permită să-și extindă și asupra altor teritorii puterea. Instrumentul care putea satisface aceste exigențe era statul.

Premisele politice interne. Formarea statelor feudale a fost precedată de existența unor formațiuni politice, a unor microstate, pe văi sau în depresiuni, conduse de cnezi sau voievozi. Aceste embryoane statale s-au dezvoltat pe măsura consolidării aristocrației locale, ale cărei interese erau chemate să le reprezinte și să le apere, apoi s-au unit în formațiuni mai mari, care în cele din urmă au devenit adevărate state.

Cele mai vechi cristalizări politice sînt cele menționate de Notarul anonim între Mureș și Someș, formațiunea lui Menumorut, al cărei principal centru era cetatea Biharea, formațiunea lui Glad, în Banat, avînd, probabil, centru la cetatea Cuvin (Keve) și cea a lui Gelu, între Porțile Mezeșului și izvoarele Someșului, cu centrul la Dăbîca. La începutul secolului al XI-lea, Banatul se afla în stăpînirea unui nepot al lui Glad, Ahtum, care se socotea arit de puternic, încît înstituiseră o vamă asupra sării aduse pe Mureș spre Cîmpia Panonică, intrînd astfel în conflict cu regele Ștefan I. În Podișul Transilvaniei, avînd poate centrul la Alba-Iulia, se găsea statul lui Gyla, arătat a fi drept „foarte mare și foarte bogat“, al cărui conducător sfîrșește prin a fi înfrînt de Ștefan I în anii 1002—1003, iar stăpînirea sa intră sub autoritatea regelui ungar.¹¹

Dacă între Dunăre și Carpați, în secolul al X-lea nu este semnalat decât actul de închinare al trimișilor unor cetăți nord-dunărene față de împăratul bizantin Ioan Tzimisceș, în 971,¹² Dobrogea, în schimb, beneficiază de mărturii mai numeroase. Inscricțiunea din 943 de la Mircea-Vodă pomenește un jupan Dimitrie, poate o căpătenie locală, intrată în legături cu Bizanțul.¹³ După căde-

⁹ Pentru acest proces, vezi pe larg, Șt. Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab I Intemeietorul pînă la Mihai Viteazul*, București, 1970.

¹⁰ *Documente privind istoria României*, seria C. XIV, vol. III, p. 279.

¹¹ V. pe larg Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 66 și urm.

¹² E. Stănescu, *Byzance et les Pays Roumains au IX-e—XV-e siècle, Rapports* [ale Congresului al XIV-lea de bizantinologie]. IV, București, 1971, p. 12. Identificarea Constantea — Constanța ni se pare greu de admis.

¹³ *Ibidem*, p. 10.

rea primului țarat bulgar, Dobrogea a făcut parte din thema Paradunavon (Paristrion), astfel că procesul de feudalizare a fost accelerat de stăpînirea bizantină. Maturizarea forțelor locale s-a vădit atît în poziția ostilă a orașelor paristriene față de politica economică a lui Mihail al VII-lea, cît mai ales din acțiunea militară a celor trei căpetenii locale Tatos, Satza și Sestlav care, aliați cu pecenegii, au pus în primejdie stăpînirea Imperiului.¹⁴

Între Carpați și Dunăre, cronica persană a lui Rasid ad Din informează, în legătură cu marea invazie mongolă din 1241, despre luptele tătarilor cu o căpetenie românească, al cărei nume a fost conjecturat Meseslav;¹⁵ acesta, la rîndul său, are mai multe variante, dintre care una, Snyslav se reîntilnește sub forma Szeneslau în Diploma Ioanișilor.¹⁶

Oricît de puternic a fost șocul mongol, el nu a putut anula rezultatele procesului de dezvoltare a societății românești. Cîțiva ani mai tîrziu, în 1247, diploma acordată de regele Bela al IV-lea Cavalerilor Ioaniși dezvăluie o complicată geografie politică într-un spațiu restrîns unde, alături de Banatul de Severin, sînt amintite teritoriile stăpînite de voievozii Litovoi și Seneslau și cnezii Ioan și Farcaș, primii doi avînd o situație superioară care explică și discriminările făcute de regele ungar cînd fixează condițiile de stăpînire ale Ordinului Ioanișilor.

Trei decenii mai tîrziu, Litovoi — cel din 1247 sau un succesori omonim¹⁷ — ajunge în conflict cu coroana maghiară; el își întinsese autoritatea asupra unor teritorii — poate în stînga Oltului — și refuzase să plătească tribut regelui. În lupta care a urmat Litovoi a fost ucis, dar faptul că lui îi urmează fratele său, Bărbat, pare a fi indiciul caracterului dinastic pe care îl căpătase instituția voievodală.

În împrejurări pe care nu le cunoaștem, la începutul secolului al XIV-lea, la sud de Carpați a avut loc un proces de unificare teritorială al cărui inițiator probabil sau, oricum, beneficiar sigur a fost Basarab I, viitorul biruitor de la Posada.

Nu dispunem pentru Moldova de un izvor similar celui din 1241 privind Țara Românească, dar există un șir de indicații indirecte privind existența unor formațiuni politice asemănătoare celor existente la mijlocul secolului al XIII-lea la sud de Carpați. Potrivit celei mai noi ipoteze, între acestea, un rol important au jucat două formațiuni: Moldova, situată pe valea rîului cu același nume și avînd capitala la Baia și o alta, în părțile de nord, cu capitala la Siret. În 1340 aceste formațiuni își aveau încă o existență de sine stătătoare.¹⁸ În sud,

¹⁴ *Ibidem*, p. 20.

¹⁵ Aurel Decei, *L'invasion des tatars de 1241—1242 dans nos régions selon la Djami oi Tevarikh de Fâzl Ol-lah Râsid ad-Din* în „Revue Roumanie d'Histoire”, t. XII (1973), 1, p. 119.

¹⁶ G. D. Florescu, Dan Pleșia, *Temeliile străvechi ale Țării Românești*, în „Magazin istoric”, V, (1971), nr. 11, p. 6.

A Decei atrage atenția că Szeneslau este forma maghiarizată a numelui Sănislav.

¹⁷ *Ibidem*, p. 7.

¹⁸ Ștefan S. Gorovei, *Dragoș și Bogdan, întemeietorii Moldovei*, București, 1973, p. 89—90.

se va fi aflat o altă formațiune pe care la 1386 o conducea un Constantin-Costea, semnalat de Pomelnicul de la Bistrița și de un izvor genovez recent descoperit.¹⁹

Formațiunile din nord au fost unificate de Dragoș, care a venit în Moldova pe la 1347 (după o recentă ipoteză trecînd prin pasul Oituz) și și-a avut reședința la Siret,²⁰ în calitate de conducător al unei mărci care avea funcția de a apăra Transilvania și regatul maghiar de incursiunile tătare. Pe un urmaș al său, Balc, îl va izgoni mai târziu Bogdan, punînd bazele Moldovei independente.

Dobrogea a devenit în aceeași perioadă un mic stat, al cărui nucleu de formare l-a constituit „țara Cavarnei”. Dobrotici, urmașul lui Balica în 1354, și-a întins stăpînirea pînă la gurile Dunării, intrînd în conflict cu genovezii. O încercare de a instala ca împărat la Trapezunt pe ginerele său Mihail, fiul împăratului bizantin Ioan al V-lea Paleolog, a eșuat. Dobrogea continuă însă să joace un rol important în sud-estul Europei.

Așadar, cu excepția Transilvaniei, unde cucerirea maghiară a stînjenit și în cele din urmă a oprit procesul de constituire a unui stat feudal românesc, la sud și est de Carpați, dezvoltarea economică și agravarea confruntărilor sociale a făcut posibilă și necesară apariția statului.

În această perspectivă, teoria „descălecatului”, a creării statului de către elemente românești venite din Transilvania cade de la sine. Statul este produsul unui proces intern de evoluție, care nu poate fi impus de un factor din afară. Tradiția descălecatului închide ca simbure de adevăr istoric trecerea unor cete de țărani și cnezi români, a căror libertate și bunăstare erau amenințate de politica de feudalizare a coroanei ungare în regiunile locuite de ei, în regiunile de la sud și est de Carpați. Astfel este posibil, ca după răscoalele din 1277, români din Făgăraș să fi trecut munții, spre sud, după cum, perspectiva aservirii, creată de măsurile regelui Carol Robert din 1342 a provocat ridicarea lui Bogdan și trecerea lui peste Carpați în Moldova. Aceste strămutări de populație, prin porțiunile lor reduse, au, în primul rînd, un caracter social-politic și numai după aceea și unul, mult mai modest, demografic.²¹

Premise politice externe. Procesele dinlăuntrul societății românești au fost stîngerite sau favorizate în desfășurarea lor de anumiți factori externi. Este evident, de pildă, că relațiile cu Bizanțul ale unor conducători locali ca Glad sau cei semnalăți în 971 ca închinîndu-se lui Ioan Tzimisces au consolidat puterea lor și au accelerat procesul de feudalizare; cu atît mai mult prezența electivă a Bizanțului — ca în cazul Dobrogei — a constituit un factor de feudalizare mai rapidă. Același rol l-au împlinit și raporturile căpeteniilor nord-dunărene cu Imperiul româno-bulgar.

Relațiile cu migratorii trebuie văzute sub un unghi dialectic. Sub aspect demografic, economic și politic, faza violentă a contactelor dintre autohtoni și

¹⁹ Șerban Papacostea, *La începuturile statului moldovenesc. Considerații pe marginea unui izvor necunoscut*, în „Studii și mat. de istorie medie”, VI (1973), p. 43 și urm; v. și comentariile pertinente ale lui A. Iordănescu, *Formarea statului feudal independent Țara Moldovei*, în „Studii și articole de istorie”, XXIII (1973), p. 85—89.

²⁰ Pe larg, Ștefan S. Gorovei, *Indreptări cronologice la istoria Moldovei din veacul al XIV-lea*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie A. D. Xenopol”, X, (1973), p. 106—110.

²¹ Ștefan Păscu, *op. cit.*, p. 179—185, 468—471.

migratori a avut urmări negative. Prin consolidarea autorității căpeteniilor locale care îndeplineau funcția de agenți ai autorității cumane sau mongole și prin crearea unei armături fiscale și administrative, populațiile migratoare au contribuit la grăbirea procesului de feudalizare. S-a observat cu dreptate că „domniile noastre autohtone au dispus, încă de la începutul întemeierii lor, de o serie de sisteme de exploatare a proceselor de producție și de circulație a mărfurilor, atât de bine puse la punct, încât nu pot fi explicate altfel, decât ca avându-și originea încă din vremea stăpînirii nomade”²².

La sfîrșitul secolului al XIII-lea și la începutul secolului al XIV-lea, cei trei factori politici externi — ungar, bulgar și mongol — a căror acțiune se făcea simțită în spațiul carpato-dunărean își au ponderea scăzută. Stingerea dinastiei arpadiene în Ungaria (1301) și luptele pentru succesiune, frămîntările din țaratul bulgar și înfrîngerea și moartea hanului Nogai (1299), apoi cea a lui Uzbek-han (1342), au creat condiții prielnice pentru acțiunea de emancipare a formațiunilor de la sud și est de Carpați²³.

Așadar, premisele apariției statelor feudale românești sînt constituite de progresul economic al regiunilor carpato-dunărene al cărui impact socio-politic a fost constituirea și consolidarea unei clase de stăpîni feudali care și-au dat un instrument destinat să le apere pozițiile și privilegiile : statul.

²² Henri H. Stahl, *Studii de sociologie istorică*, București, 1972, p. 62.

²³ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 308; Șt. S. Gorovei, *op. cit.*, p. 103.